

О СУВОЗЕМНИМ ПУТЕВИМА У СРБИЈИ У ВРЕМЕ ПРВОГ И ДРУГОГ СРПСКОГ УСТАНКА

I

У целокупној литератури о Првом и Другом устанку досад је веома мало места посвећено географском изгледу Србије тога времена.

Тек поводом прославе 150-годишњице устанка појавила се једна књижица са циљем да што потпуније прикаже географски лик Србије на почетку XIX века.¹⁾ Међутим, њеном појавом слика о Србији онога времена само је нешто употпуњена. Нека питања у њој једва да су и споменута. Тако је, на пример, путевима посвећено мање од три стране.²⁾ О њима се, сасвим уопштено, говори у поднаслову „Саобраћајне везе“. Ту се констатује да су саобраћајне везе у Србији у оно време биле исто тако слабо развијене као и читава привреда. Једино су главни путеви били нешто боље одржавани, и то пре свега Цариградски друм, а затим и путеви од Београда долином Саве за Мачву и даље за Зворник, затим од Београда преко Гроцке за Смедерево и Пожаревац. Као бољи путеви истакнути су у овом чланку и они који од Београда воде према Крагујевцу и Ваљеву. Што се тиче квалитета путева, у чланку се каже да су били лоши и да су се њима једва кретала и воловска кола. Осим горе споменутих, за остале се подвлачи да су били крчаници којима су се кретали само натоварени коњи и пешаци.³⁾

Неколико деценија пре ове публикације нешто више места путевима у Србији посветио је А. Алексић.⁴⁾ Но, пошто их он посматра једино са стратегијског гледишта, то о њима пише доста уопштено, не говори о њиховом квалитету, не упушта се у детаљније описе праваца пружања и не прави увек разлику по врсти путева, већ углавном употребљава назив „друм“ и „пут“, а по значају их разврстава обично у „главне друмове“, „најважније друмове“, „главне путеве“ и „споредне путеве“.

1) Географски лик Србије у доба Првог устанка, Београд 1954. Посебна издања Српског географског друштва, свеска 32.

2) Др Милосав Лутовац, Привредно-географске прилике и саобраћајне везе у доба Првог устанка Србије. Географски лик Србије, 63-70.

3) Исто, 68-69.

4) А. Алексић, Шумадија и околне покрајине 1804. године, Ратник XIV, II, III, 1885, 159-176, 257-266.

По Алексићу су главни правци сувоземних друмова били ови: од Шапца и Палежа за Београд; из Сокола преко Ваљева на Боговађу — Бели Брод за Београд; из Београда преко Врбице и Рудника за Чачак; из Београда сувим за Гроцку, Смедерево, Пожаревац, Рам, Голубац и даље за доњи Дунав. Као најважнији Алексић наводи друм од Београда за Цариград преко Гроцке, Колара, Хасанпашине Паланке, Раче, Баточине, Баграна, Јагодине, Ђуприје, Ражња и Ниша. Од осталих у важније путеве Алексић наводи још и пут који је од Ђуприје долином Ресаве водио на Свилајнац, а одатле даље долином Мораве у Пожаревац, као и пут који се од Баточине одвајао према Крагујевцу и Карановцу.⁵⁾

Као споредне путеве Алексић спомиње најпре онај који од Зворника води на Лозницу, Ђешницу, Дубље и Шабац, затим путеве који из Зворника и Сребрнице иду у правцу Сокола, одакле као један пут преко Ваљева, Уба и Палежа продужава за Београд. Мада је горе пут од Ваљева за Београд споменуо као главни, на овом га месту Алексић ставља међу споредне путеве. У споредне убраја овде и пут од Ужица до Београда преко Рудника, док је горе пут од Чачка преко Рудника до Београда убрајао међу главне друмове. Најзад, као споредан пут спомиње Алексић и онај који од Ужица води на Чачак, а одатле преко Карановца, Осаонице, Крушевца и Ражња хвата везу са Цариградским друмом.⁶⁾

Добија се утисак да Алексић није сасвим доследан у неким својим објашњењима. Тако, док је на стр. 162 навео четири друма као најважнија, на стр. 237 каже да у Шумадији постоје два главна друма, и то босански и цариградски. У његовом излагању има и доста понављања.⁷⁾

Ако бисмо о путевима у Србији у време Првог и Другог устанка судили на основу два горе наведена дела, наша представа о тој компоненти географског лика Србије била би свакако непотпуна и погрешна. Овде ваља рећи да је знање о путевима у Србији било дуго веома оскудно пре свега због тога што су све до новијег времена остали непознати савремени описи саобраћајних веза у Србији на прелазу из XVIII у XIX в. Додуше, нешто се могло сазнати из раније објављених извештаја руских дипломата и официра или из дела путописаца прве три деценије XIX в., па понешто и из домаће мемоарске грађе, али је све то скупа пружало венма мало материјала за стицање једне целовитије слике о мрежи путева у Србији у време устанка.

Сасвим нови моменат у том правцу настаје са појавом радова Д. Пантелића у вези са његовим проучавањем Кочине Крајине.⁸⁾ Од свих засад познатих докумената, расправа и чланака у којима се непосредно или посредно говори о путевима у Србији крајем XVIII в., а што се свакако може односити и на почетак XIX в., најопширније и несумњиво најпоузданије податке пружају материјали штампани у Споменику 82. То су уствари извештаји аустријских обавештајних официра који су пропутовали Србију 1783. и 1784. године и о томе детаљно обавестили бечки двор.⁹⁾

5) Исто, 162.

6) Исто, 166.

7) Упореди А. Алексић, н. д., 162, 166 и 257-260.

8) Др Д. Пантелић, Ухођење Србије пред Кочину Крајину, Глас 153, Београд 1933, 103-163; Прилози уз расправу Ухођење Србије пред Кочину Крајину у „Гласу“ 153, Споменик 74, Београд 1933, 113-125; Војно-географски описи Србије пред Кочину Крајину од 1783. и 1784. године, Споменик 82, Београд 1936, 2-153.

9) О томе како су вршене припреме, какав је план кретања направљен и каквог су се шаблона држали обавештајци уочавајући поједине детаље на свом путовању, в. Глас 153 (Ухођење Србије).

Читајући ове извештаје и пратећи оно што је о путевима у Србији речено и написано и читавих четрдесет година после ухођења и састављања извештаја и карата ових аустријских официра, добија се утисак да је познавање услова за саобраћај и транспорт у Србији све до краја прве четвртине XIX в. било веома оскудно. Можда је само један ужи круг војних лица имао јаснију представу о путевима и везама у Србији благодарећи војним извештајима који су за друге били дуже времена неприступачни. Да су ти извештаји и карте остали дуго војна тајна, доказ је и чињеница да се и после четрдесет година ни у једном спомену о Србији, ни у једној карти Србије и суседних земаља из прве четвртине XIX в. не налази ни приближно онолико података колико су скупили и у извештајима навели поменути аустријски обавештајни официри. Отуда је слика коју дају и домаћи људи и странци, чак и Аустријанци, који су почетком XIX в. из разних побуда и у разним приликама писали о Србији, већином сасвим оскудна, нетачна и углавном поразна. Додуше, ваља имати у виду да нико од домаћих људи нити је осећао потребу нити је имао услова и прилике да Србију систематски испитује. Они су сви били заузети бројним и пречим пословима, а мало их је и било у оно време који су били у стању да схвате значај једног таквог подухвата. Уосталом, у време кад је земљу требало најпре ослободити, па тек онда прићи свеопштем унутрашњем повезивању, тешко да се и могло очекивати да се неко од учесника бурних догађаја прихвати описа земље коју је тек ослобађао. Они који су имали жеље, смисла и времена да нешто пишу углавном су описивали прилике, људе и догађаје. Њима није ни падало на памет да све то вежу и за одређене географске услове. На оном ступњу развијености тешко да се и могло очекивати нешто више од онога што је учињено. Чак се и Вук, који је по знању и искуству био далеко одмакао од својих савременика, кад крајем 20-тих година XIX века приступа географском опису Србије, бори са великим тешкоћама, и за оно што је на том послу постигао има добрим делом да захвали и боравку у средини у којој се о Србији скупило доста материјала и у којој је дошао до сазнања да је време да се поред људи и догађаја опише и сама земља.¹⁰⁾

Као што је познато, поменути аустријски официри вршили су извиђање терена сваки на свом сектору у чисто војне сврхе и сви су се они, уочавајући поједине елементе, држали одређених шаблона и у својим извештајима сваки од њих истиче оне особености терена и пута које су повољне првенствено за кретање или боравак војске. Отуда је њихова пажња била највише усредсређена на врсту, квалитет и ширину пута, на природу земљишта око појединих саобраћајница, на нагибе и погодност за кретање одређених возила, а с тим у вези и на евентуалне препреке које отежавају кретање (потоци, реке, јендеци, баре, шипражје, густа шума и др.). Разуме се да су настојали да уз опис пута пруже што више и других елемената корисних за кретање војске и извршење њених задатака. У том циљу, у њиховим запажањима има и указивања на места погодна за осматрање, која доминирају не само због широких видика, већ и због погодности за напад и одбрану, затим обележавају и места која одговарају правилима кантоновања, итд. Обавештајци су настојали да било лично или распитивањем истраже и опишу што шире подручје с обе стране пута, па се отуда у њиховим извештајима готово редовно налазе и подаци о броју

10) Више о томе в. Н. Радојчић, Географско знање о Србији почетком 19. века, Београд 1927., 38 и даље.

и положају насеља на правцу њиховог кретања, о броју кућа и о томе да ли је насеље српско или турско. Жеља да обухвате што шире подручје нагонила их је на потребу да дају и неке друге карактеристике терена, да ли је шумовит, отворен, раван, покривен ливадама, њивама, виноградима, мочваран или сув, итд. Стога њихови извештаји нису драгоцени само за проучавање путева, већ пружају доста материјала и за изучавање у ширем смислу.

Но, мада су се сва четири официра држала што је могуће више прописаних упутстава ипак се није могла постићи пуна једнообразност. Не само да су у извештајима дошле до изражаја индивидуалне особености, већ и сасвим различите околности у којима су се налазили у току извршења задатака.¹¹⁾ Радећи у условима пуне илегалности, ниједан од њих није сва своја запажања могао одмах да сређује, бележи и уцртава, већ кад се за то указала прилика. Отуда се у извештајима све четворице осећа извесна неуједначеност. Она је могла настати из више разлога. Немогућност да одмах убележе своје утиске могла је после извесног времена проузроковати да слика избледи, што је приморавало појединце да опишуту и тамо скрати и уопшти. Због тога су, вероватно, неке деонице гуне података, док се пратећи опис других човек једва сада сналази. Извесна неслагања и неравномерности у извештајима могле су настати и због природе терена. Несумњиво да је теже снаћи се на јако испресецаном терену, пуном увала и уз то покривеном високим и густим шумама, него по равничастом или благо заталасаном пределу. Али је тешкоћу могла створити и већа равница ако је била покривена густим и пространим шумама и испресецана потоцима и мочварама. Добија се утисак да се нарочито Перетић тешко сналазио у шумовитим пределима западне Србије и у Мачви испресецаној мочварама, потоцима и каналима, а није лакше било ни Покорном у беспутним пределима Источне Србије. Није искључено да је извесну тешкоћу стварао и локални изговор појединих назива планина, места, вода и др. Све то скупа могло је утицати да извештаји, ма колико у извесним деловима били детаљни, ипак нису могли пружити праву слику стања путева на читавој пређеној дужини. Па ипак, вредност поменутих описа је несумњива. Служећи се њима могуће је реконструисати доста поуздано правце пружања доброг броја путева у Србији пред устанак и у време устанка.

Оно што посебно вреди истаћи јесте да аустријски извештачи, идући кроз Србију, воде увек рачуна о врсти путева и сврставају их углавном у шест категорија, и то: Die Strasse, der Jahrweg, der Landweg, der Weg, der Reitweg и der Reitsteig (Reitsteg). За познавање саобраћајних прилика у Србији онога времена овакво разликовање путева је од великог значаја, поготово кад се зна да други путници и путописци најчешће спомињу главне друмове и путеве и споредне путеве.

Као што се зна, поменути извештаји објављени су на оновременом немачком језику са незнатним корекцијама које је Д. Пантелић извршио приликом издавања. Он је, иначе, извештаје сврстао овим редом: најпре Михановићев, затим Покорног и Митесеров, па Перетићев.

На овом месту, издвајајући из њихових извештаја углавном само оно што је најнепосредније везано за путеве, биће задржан исти редослед као и у Споменику 82.

11) О томе више у Гласу 153.

Извештај Фр. Михановића о путу од Ниша до Земуна¹²⁾

Михановићев опис главног друма од Ниша до Земуна кратак је и доста штур. Он се, додуше, држи прописаних упутстава и даје доста елемената у односу на правац, али су подаци о квалитету пута врло оскудни.

Полазећи из Ниша, Михановић је ишао на Алексинац, Ражањ и Параћин. Дошавши до Параћина, он напомиње да из тога места води један пут за Видин, али додаје да је то по свој прилици само *пешачки пут*.¹³⁾ Из Параћина је Михановић продужио путовање преко Ђуприје, Јагодине и Багрдана. Прешавши скелу на Морави (Ђуприја) Михановић узгред додаје како се од прелаза одвајају путеви према југо-истоку, али за њих сасвим погрешно напомиње да су сви погодни једино за *кретање коњима*, јер се из Митесерових описа види да међу тим путевима има и добрих кољских путева.

Настављајући пут од Багрдана, Михановић је продужио преко Батоцине и Раче до Хасанпашине Паланке (Смедеревска Паланка). Ту напомиње да од Хасанпашине Паланке води *пешачки пут* према Врбици, Руднику, Чачку и другим местима, док за Пожаревац води *колски пут*.¹⁴⁾ Продуђујући опис пута од Паланке према Коларима и Гроцкој, Михановић скреће пажњу да је на два сата иза Колара наишао на трагове неког *старог пута* који је тако био обрастао да су се једва познавала улегнућа од точкава.¹⁵⁾ Од Гроцке је продужио путовање за Београд преко села Болеча. Стигавши у Београд Михановић констатује како од Београда према Ваљеву воде *два колска пута*, али се из описа правца пружања ових путева, као и из његове приложене карте, види да о њима говори само по чувењу.

III

Извештај Ф. Покорног о путовању по Источној Србији

Ф. Покорни је у неколико наврата пропутовао Источну Србију и доста подробно описао пређене путеве. Он не само да даје бројне податке о правцу пружања пређених путева, већ и о њиховом квалитету.

1. Путовање од Мосне до манастира Раванице

Полазећи од Мосне и идући Поречком реком до села Топлице, Покорни каже да тај део пута има делимично песковиту, а делом камениту подлогу и *пре може да послужи као коњанички него као колски пут*. Сличан је пут, каже, и од Топлице до Клокочевца. Описујући пут од Клокочевца до Плавне, Покорни каже да та деоница *није погодна за колски саобраћај*,

12) Уствари се Михановићев извештај односи на пут од Драча до Земуна, али је овде узет само пут од Ниша до Земуна.

13) Споменик 82, 21.

14) Споменик 82, 22. Очитљедно је да Михановић није прошао ни овим путевима, већ их спомиње само по чувењу.

већ само за путовање коњима, али додаје да би се улево од постојећег пута лако могао направити колски пут ако би ишао вијугавом линијом. Говорећи о путу од Плавне до Неготина, који је водио преко Шар-Камена, Карбулова и поред винарских подрума испред Неготина, Покорни не каже какве је врсте та деоница, али како о њој стално говори као о путу, по свој прилици да је та деоница била истог квалитета као и она до Плавне. Приближавајући се Неготину, Покорни напомиње како се код извора званог „Кнежева чесма“ укрштају путеви десно за Сиколе, а лево дуж гребена за винограде. Мало даље спомиње опет једну раскрсницу од које један крак продужава преко великог моста за Неготин, док други води кроз шуму за манастир Буково. Овде Покорни додаје да се за Неготин осим преко споменутог моста могло ићи и лево око мочваре или, ако је јако суво време, право преко мочваре. Сви ови путеви, каже он, изузев преко мочваре, *добри су за колски саобраћај.*

Продужавајући опис пута од „Кнежеве чесме“ за Сиколе, Покорни каже да је тај пут целом својом дужином *погодан за колски саобраћај.* Исто тако напомиње да се и деоницом од Сикола до села Луке може *делимично путовати колима.* Од села Луке Покорни није продужио колским путем, већ *коњаничком стазом* која је водила поред планине Столови (Сто), па кроз усек „Врата“¹⁶⁾ према селу Пек (данас Јашково), а онда је преко брдовитог и шумовитог терена силазила до села Сухи Дол (Суви До) у долини Млаве.

Продужавајући путовање до Сухог Дола, Покорни говори о путу који је водио на село Изварицу, одакле је водећи недалеко од села Магудице и Крупаје допирао до села Сладаје. Но, Покорни каже да од Сухог Дола до Сладаје води и *добра коњаничка стаза.* Он коњаничку стазу спомиње и за деоницу од Сладаје до Стењева (Стењевац), док за деоницу од Стењева до Ресавице каже да се може користити и за *колски саобраћај.* Покорни спомиње пут и на деоници од Ресавице преко Окованице (Кованица) до брда Стражевице (Стража) и села Иванковца. Од Стражевице Покорни говори и о једној стази која преко Смедеревачке реке (Зубрава) води у село Доње Сење, одакле као *колски пут* продужава до манастира Раванице.

2. Путовање од Раванице према Алексинцу, затим према Књажевцу, а потом преко Ниша, Алексинца, Ражња, Параћина и Ђуприје опет у Раваницу.

Полазећи из Раванице Покорни иде опет *колским путем* до Доњег Сења, а онда продужава до Чернице Реке (Црница) коњаничком стазом, али додаје да би се ова деоница могла употребити и за *колски саобраћај*, само што би за саобраћај тешким колима биле потребне веће оправке. Од Чернице Реке Покорни говори опет о *колском путу* који преко Мутничке реке, села Плане, Шупљевачке реке (Јовановачка река,) затим недалеко од села Скорице, Смиловца и Витошевца избија на раскрсницу од које иде *колски пут* за Ражањ. Од ове раскрснице Покорни је једном стрампутицом

15) Споменик 82, 22. Ту Михановић напомиње да је вероватно тај пут још из времена кад је грађено Смедерево. Ако се, каже даље, од Цариградског пута скрене лево у шуму за 4 до 5 сати наићи ће се на село Камендол (Камендо), где постоји један велики каменолом, па Михановић каже, ваљда по причању мештана, да је вероватно из тог каменолома, тим старим путем, одвлачен камен за смедеревски град.

16) Кад Покорни каже да је прешао Горњанску реку и упутио се према пролазу „Врата“, онда му с леве стране не могу бити падине планине Стола већ Великог Крша. „Врата“ су и данас пролаз између Великог и Малог Крша.

доспео у село Црни Кал. За ову последњу деоницу он каже да је *некада била добар колски пут*, али је услед запуштености и вододерина пропао. Продужавајући од Црног Кала Покорни говори о путу који је долазио до једне раскрснице преко које је, долазећи с леве стране, пролазио пут од Гургусовца (Књажевац) за Крушевац. За овај пут Покорни каже да је добар и да је то *главни колски пут* којим се преко целе године превози со из Видина за Крушевац.¹⁷ Од споменуте раскрснице Покорни описује пут за Алексинац који је пролазио поред села Вароши. На путу од Алексинца до Гургусовца (Књажевац) Покорни спомиње села Станац (Станци), Крупан, Врело, Гојменовце, Попстите (Попшица), Перковце (Пирковац), Давидовце, Ратимивовце (Радмировац), Баба (Галибабинци) и Бели Поток. Пошто је напоменуо да је *пут кроз село Бели Поток рђав*, Покорни каже да је у продужетку пут ишао кроз Маркову Клисур и подвлачи да у њој у дужини од пола сата хода *постоји калдрмисани пут, али сасвим искварен*. Завршавајући опис пута до Гургусовца, Покорни за читав део од Алексинца до Малог Тимока каже да се може употребити само као *коњаничка стаза* и додаје да би било потребно много времена и труда да би се ова деоница могла користити као колски пут. Описујући пут од Гургусовца до Ниша, Покорни од назива спомиње само Орешковац, Грамаду и Вињи Врх (Виник), а ни о квалитету пута ништа не говори.

Од Ниша према Ђуприји Покорни се кретао главним путем (Landstrasse) и каже да се од овог пута код једног каменог моста одвајао један крак улево према реци Тополници (Топоничка река). Пролазећи лево од села Вертисија (Вртиште) и Чифлука тај крак се по прелазу реке поново спајао са главним путем. За овај крак Покорни каже да је погодан за *колски саобраћај* и кад је суво време користи се место главног друма. Продужавајући одатле опис главног друма Покорни каже да је пут између потока Трнавца и Крупачке реке (Белобрешка река) и при најмањим падавинама јако подводан, нарочито због Трнавца који тече поред самог пута стешњеног с једне стране потоком, а с друге брдом.¹⁸) И за деоницу од Липовечке реке до Алексинца Покорни каже да је тако сужена између Мораве и брда да туда *једва пролазе и сеоска кола*, те се због тога радије употребљава пут који у Алексинац води десно преко брда.¹⁹) На деоници од Алексинца до Мозговске реке Покорни спомиње два пута: један који иде више преко равничарског и мочварног терена, а други који иде десно гребеном и који је, каже он, познат као *стари пут*, али је на многим местима зарастао. За овај брдски пут Покорни каже да има више простора с обе стране него онај који води подножјем брда, а осим тога овај горњи пут није подложен поплавама. Описујући пут од Мозговске реке према Ражњу, Параћину и Ђуприји Покорни каже да је пре Ражња код једног поточића с десне стране овај пут пресекао један који је од Гургусовца преко Соко Бање водио до Газа на Морави и даље за Крушевац. Стигавши у Параћин Покорни саопштава да удесно одатле води *колски пут* према Лудом Пољу који се зове Пожаревачки пут. За њега Покорни додаје да осим реке Раванице не наилази на неку другу препреку и има много чвршћу подлогу него главни друм. И за друге путеве који пролазе преко Лудог Поља Покорни каже до су *погодни за колски саобраћај*.

17) Споменик 82, 33.

18) Споменик 82, 37.

19) Споменик 82, 37.

3. *Пут од манастира Раванице до Видина преко Извора, Кривог Вира, Планинице, Зајечара, Рготине и Брегова и од Видина за Раваницу преко Куле, Књажевца, Грљана, Великог Извора, Брзе Паланке, Купусишта, Голубиња, Орешковића (Орешковице), Мустапића, Раброва, Смољинца, Каманова, Грабовца и Миливе. На овом свом трећем путовању Покорни је описао и пут од Брзе Паланке до Сипа и натраг.*

Идући од Раванице преко Доњег и Горњег Сења до потока Топлик, Покорни каже да се та деоница може користити само за сеоска кола. Описујући трасу пута од Топлика до недалеко од села Мокриња у долини Тимока, Покорни ништа не говори о квалитету тог дела пута, али се по свему ради и овде о *колском путу*. Споминујући Мокриње, Покорни каже да је недалеко од тог места један пут продужавао дуж леве обале Тимока, док је други прелазио реку и улазио у Брегово. Пре тога је напоменуо да је пут који од Мокриња иде гребеном све до Брегова погодан за *колски саобраћај*. Описујући пут по повратку из Видина преко Куле, Покорни каже да је после прелаза поред Вршке Чуке, приближавајући се ка Вратарници и Тимоку, пут пролазио кроз једну узану долину са стрмим странама и ту је тако узан и изрван да *њиме једва могу пролазити и сеоска кола*. Код Тимока се пут раздваја и десни крак иде према Грљану и Великом Извору, а леви према Гургусовцу идући стално десном страном Тимока. Овде се Покорни враћа и продужава опис пута од Вратарнице, односно Тимока, према Грљану напомињући да се на том правцу један крак одваја удесно према селу Чифлуку. Пошто је затим напоменуо да од Грљана до Великог Извора постоји *колски пут*, Покорни додаје да су сви путеви у овој долини погодни за *колски саобраћај* уколико вода Тимока кад је рђаво време сувише не нарасте.²⁰⁾ Говорећи даље о путу од Великог Извора до Рготине, Покорни напомиње да је тај пут од Рготине излазио на *колски пут* који је долазио од Видина.

Даљи опис односи се на пут од Брегова према Брзој Паланци. Дошавши до дрвеног моста на потоку Плат, Покорни каже да одатле улево води поред манастира Плат *колски пут* за Неготин. Продужавајући опис пута од потока Плат за село Самариновац, Покорни каже да се и од села Србс Влаш (Србово) одваја улево пут за Неготин. Од Самариновца пут је скретас више према Дунаву и тако продужавао све до Брзе Паланке. Од Брзе Паланке *колски пут* је продужавао за Кладово идући поред села Грабовца, Бордеја (Бордељ, данас Љубишевац) и између села Порлог Маре и Порлог Мик (Брлога, данас Милутиновац). Дајући потом кратак опис пута од Кладова до Сипа, Покорни по повратку у Брзу Паланку продужава опис пута од Брзе Паланке према Купусишту и Голубињу.

За овај пут Покорни каже да је водио углавном кроз шумовит крај и дуж брдских гребена и вели да би се лако могао оспособити за *колски саобраћај*, али, додаје, на један сат испред Голубиња постоји само једна *коњаничка стаза* и иде таквом низбрдицом да се на неколико места мора силазити с коња. Од Голубиња до Поречке реке, идући поред Дунава, *пут је рђав*, али се за кратко време може уредити за *колски саобраћај*. Од Поречке реке води поред Дунава један *колски пут* за село Орешковић.²²⁾

20) Споменик 82, 45.

21) Блатски манастир који сада не постоји.

22) Село Орешковић (Орешковица) нисам нашао на секцији Д. Милановац 1 : 100000. На старим картама, као и на карти Покорног, ово село се налазило код данашњег Д. Милановца.

Од Орешковића према југу продужава коњаничка стаза и на том правцу налази се на једном гребену на раскрсницу од које удесно води *пут* за село Бољетин, док коњаничка стаза продужава даље преко гребена Лесковца²³⁾ и поља званог Ђође Њиве.²⁴⁾ У даљем опису ове стазе Покорни спомиње Мајданпек, који је остајао лево, затим потоке Жељезник и Честобродицу и село Волују. Дошавши из Волује у долину Пека, остављајући с десне стране село Лесницу (Љешница), Покорни каже да се та деоница дуж Пека може користити и за *колски саобраћај* и додаје да *колски пут* треба да постоји долином Пека све до Дунава. Продужавајући опис пута од Мишљеновца до села Мустапића, Покорни напомиње да одатле води *добар колски пут* за село Кулу, а затим додаје да од Куле дуж гребена треба такође да постоји један *добар колски пут* који пролази десно од Бољевца. Од Мустапића је Покорни ишао коњаничком стазом која је водила преко Малог Брезника у Велики Брезник. Та коњаничка стаза је на путу од Великог Брезника за Раброво на једној ониској заравни пресекала *колски пут* који је водио лево за Божевац. За пут од Раброва до Смољинца Покорни каже да је сасвим погодан за *колски саобраћај*. Идући од Смољинца за Каменово преко села Шапине, поред Божевца и Црљенца, Покорни опет говори о *колском путу*. Дошавши у Каменово Покорни каже да од тог места иде један *колски пут* удесно и недалеко од села Свиње (Петровац) састаје се код потока Брезје са *колским путем* за Пожаревац.²⁵⁾ Описујући пут који од Каменова води према југу преко Поповца (В. Поповац) до потока Мутјаве Покорни очигледно говори о *колском путу*.²⁶⁾ Прешавши дрвени мост преко Мутјаве пут се, продужава Покорни, дели у два крака: десним се иде преко поља за Ђуприју, док пут право води преко реке Раванице за Параћин.

4. *Пут од Ђуприје дуж Мораве за Пожаревац и од Пожаревца за Ђуприју*

Полазећи од Ђуприје према салашу Чифлук Покорни каже да је та деоница пута *доста добра*.²⁷⁾ Од Чифлука је пут водио за села Дубоку, Војску, Гложањ и Црквенац. За ову деоницу Покорни напомиње да је због окомитих падина врло *незгодна за тешка возила*. Од Црквенца је пут ишао преко Свилајнца за Велики Глоговац (Глоговац) и Покорни примећује да део пута од Свилајнца до Глоговца и при најмањој киши постаје мочваран, као и деоница која у продужетку води ка селу Ливадици (Доња Ливадица). За деоницу од Ливадице до Ракинца каже да је доста добра, али, између Ракинца и села Прахова (Пругова) део пута је опет мочваран због шуме кроз коју пролази. Продужавајући путем од Прахова за село

23) Највероватније да је то данашњи В. Лесковац (803 м.) ј. з. од Д. Милановца.

24) Ђође Њиве налазиле су се свакако на данашњој планини Ђореуно (847 м.), око 3,5 км ј. з. од Јасикова. На секцији 1 : 75 000 из 1881 и 1882, допуњеној 1907, на месту данашње планине Ђореуно стоји Ђођа Чука, што је сигурно у вези са горњим локалитетом Ђође Њиве.

25) Споменик 82, 50. За поток Брезје види напомену 48.

26) На секцији Параћин 1 : 100 000 не постоји поток са именом Мутјава, али између села Супске, Паљана и Иванковца постоји предео под именом Мућава и нема сумње да се ради о једном од потока у том пределу, највероватније о оном који протиче јужно од села Супске, који је некада могао носити назив Мутјава (Мућава).

27) Према карти Покорног најпре ће бити да је Чивлук данашње Селиште, сев. од Ђуприје.

Пољану, Покорни каже да се на половини ове деонице одваја један колски пут удесно, који преко Ресавчине (старе Ресаве) води за Пожаревац и који нема никаквих већих препрека осим што прелази преко две јаруге и што му је подлога нешто мекша. Стигавши из Пољане преко Лучице у Пожаревац Покорни напомиње да су сви путеви који од њега воде у разним правцима погодни за колски саобраћај, али при дуготрајним кишама постају нешто мочварни. Међутим, додаје Покорни, путеви који воде преко брда Пожар имају нешто стрмије успоне и падине, особито онај који од Пожаревца води на мост преко Млаве; он поред стрмих падина има још и клизаву подлогу, а и мостови преко Млаве јако су лоши. Но, путеви који од овог пута воде лево и десно сасвим су добри за колски саобраћај.

Враћајући се из Пожаревца за Ћуприју Покорни је ишао другим правцем — путем који је ишао преко потока Поповац, Врбина и Брезје за Арнаут Поповац (В. Поповац). Дошавши до Брезја Покорни напомиње да се одатле одваја пут који улево води за Каменово. Од Арнаут Поповца је пут продужавао преко села Добрња и Купиновца, а онда је силазио на Ресаву и водио уз Ресаву до прелаза од кога је, каже Покорни, ишао пут од Поповића за Ћуприју који је, додаје, већ описан.²⁸⁾

Описујући после тога манастир Манасију, Покорни напомиње да су путеви око потока Ресаве и Дубнице делом колски, а делом способни само за путовање на коњима.

IV

Из извештаја П. Ј. Митесера о путовању по Србији

1. Пут од Ћуприје главним друмом за Београд

Прешавши мост на Морави Митесер каже да је после 3/4 сата изашао на широки друм, а ускоро је прошао једну раскрсницу од које се улево одвајао пут за Крушевац, док је главни друм продужавао за Јагодину, Багрдан и Баточину. Између Багрдана и Баточине с друмом се спаја једна коњаничка стаза која узвишицом долази од Багрдана и која би се, примећује Митесер, могла употребити и за колски саобраћај кад би се са ње уклонила оорена стабла. На путу од Баточине до рачког хана (Марковац?) друм на једном делу 400 корака води преко мочварног терена, преко којег тешка возила не би могла прећи ако се претходно баровита подлога не би премостила или фашинама или унакрсно положеним стаблима. За читаву деоницу од Баточине до Раче Митесер каже да је веома незгодна за прелаз тешких возила због многих узбрдица и низбрдица, мочварног терена и недовољне ширине пута, нарочито при пролазу кроз шуму.²⁹⁾ Описујући даље друм према Хасанпашиној Паланци, Митесер каже да је пет пута наилазио на *калдрмисану подлогу*. На друму од Хасанпашине Паланке према Коларима одваја се један пут улево за Азању, а на домаку потока Раље одваја се један пут удесно за Скуково, а улево за Селевац.³⁰⁾ Иза

28) Уствари Покорни није уопште описивао деоницу од споменутог моста од Ћуприје нити од моста до манастира Манасије.

29) Споменик 82, 61.

30) Село са називом Скуково данас не постоји, али на поменутој Киперговој карти из 1853. године у доњем току речице Раље, на њеној левој обали убележено је село Шакова. На Митесеровој карти Скуково лежи на том истом делу Раље само на десној обали. Да на Кипертовој карти није убележено и село Врбовац, које и данас постоји, могло би се по данашњем положају, помис-

Колара опет се од главног друма одваја један пут и води негде улево. У продужетку је друм наилазио на Гроцку и Митесер овде подвлачи да је *пут од Колара до Гроцке добар* за пролаз у летње доба или кад је суво, али по кишном времену се због јаког саобраћаја толико исквари да за *тешка возила постаје немогућ*, особито ако их вуку мали домаћи коњи.³¹⁾ За деоницу друма од Гроцке до Болеча Митесер каже да је *јако тешка за пролаз* нарочито кад пада киша, и то особито онај део одмах од Гроцке па до највишег узвишења (Јемеклуке — Екмеклука). Но, додаје Митесер, ова се тешкоћа може избећи ако се од Гроцке пође мало удесно остављајући удољицу с леве стране. Туда би се ишло стално узвишицом, једино би због стрмог успона за тешка возила било напорно чега нема кад се иде друмом. Описујући трасу пута од Болеча до Београда Митесер ништа не говори о његовом квалитету.

2. Колски пут од Београда до Крагујевца

Овај пут је водио преко Циганске мале на старо село Раковицу. Продужавајући опис од Раковице Митесер каже да је иза села пут нешто каменит и местимице јаче сужен, али би, додаје, 400 људи могли у року од два дана да га оспособе за тешка возила. Описујући даље пут за Рипањ, Митесер напомиње да *поред главног пута* води за то село и једна *коњаничка стаза*. За део пута од Рипња до Кораћице преко Ропчева и Неменикућа до Кораћице има примедбу да је широка, али да је подлога од иловаче и зими је, каже, пут клизав. Идући од Кораћице у правцу Жабара у једној високој али реткој шуми с леве стране је наилазио један пут који је долазио од Колара. На путу од Жабара према Чумићу Митесер спомиње *поред колског пута* и једну *коњаничку стазу* која се на једном шумовитом гребену одваја удесно од колског пута. Описујући пут од Чумића за Крагујевац, Митесер спомиње на Добрачком потоку једну раскрсницу од које се одваја пут који преко Лужнице води за Смедерево. Говорећи о путевима који се стичу око Крагујевца Митесер каже „да су *при сувом времену доста добри и широки*, али су због своје глиновите подлоге *при кишном времену мочварни*, пуни рупа и вододерина, јер су остављени само дејству природе и никада се на њима не врше неке оправке.”³²⁾

3. Колски пут од Крагујевца до Јагодине

Овај пут је из Крагујевца водио преко Таборишта³³⁾ из кога се једна *коњаничка стаза* одваја у лево, за село Лозовик, али је тим путем, каже Митесер, веома тешко проћи. *Колски пут* од споменутог раскршћа продужава према селу Мишевићи, одакле води преко села Шанторовца и Драгоцвета и стиже у Јагодину.

4. Колски пут од Ђуприје за Крушевац

Одвојивши се по прелазу Мораве од главног друма, пут за Крушевац скреће улево и пролази подножјем Јухора, затим поред села Јоховца

лити да је Скуково (Шакова) исто што и Врбовац, али како је Врбовац убележен остаје највероватнија предпоставка да је Скуково (Шакова) данашње село Радинац. На некадашње Скуково или Шакова данас подсећа предео између Колара и Радинца који се назива Шешковац.

В. и Споменик 83, 62.

31) Споменик 82, 63.

32) Споменик 82, 69.

33) Овај положај највише одговара положају данашњег локалитета Логориште, јужно од Мишевића.

(Јовац), Трешњевице, Поточца, Обрежа и Беле Цркве.³⁴⁾ Од Беле Цркве пут је ишао на село Бошњане иза кога се пружала једна деоница за коју Митесер каже да је више личила на коњаничку стазу него на колски пут, али се и поред тога могло туда ићи сеоским колима. Иза тога је пут прелазео преко брда Вратари на коме је саобраћај сасвим могућ.³⁵⁾ Са брда Вратари пут је силазио у село Шанац до кога је водио и један крак спојен са путем који је долазио од Јасике. За овај пут каже да је широк, али да је у низини преко целе године подложен поплавама. Стигавши из Јасике у Крушевац Митесер каже да су путеви око Крушевца, мада им је подлога претежно од иловаче, сасвим погодни за саобраћај, нарочито при сувом времену.

5. Колски пут од Крушевца преко Трстеника и Карановца за Чачак.

Од Крушевца према западу, идући десном обалом Мораве, прича Митесер, према Рибњаку (Рибник) воде три пута који се на пола сата иза Мачковца сједињују и продужавају као један пут. Од та три пута он каже да је *средњи најшири и најпогоднији*. Описујући пут од Рибника према Трстенику и при умерено кишовитом времену због бројних потока тако мочваран да је за *пралаз тешких возила веома непогодан*. И за деоницу од Трстеника до Карановца (Краљево) каже да је доста подложна поплавама, као и пут од Карановца до Чачка.

6. Коњанички пут од Чачка до Рудника

Из Чачка је овај пут водио преко Љубића и Соколовића (Соколићи) за Брђане и село Брусницу. Испред Бруснице одваја се један крак пута који је идући поред Деспотовице водио према Мајдану. За пут који је продужавао у Брусницу Митесер каже да има чврсту подлогу и да се њиме сасвим комотно могу кретати кола. За пут од Бруснице до Рудника Митесер даје најопштије податке тако да се из његовог казивања не може установити какав је квалитет пута на овој деоници.

7. Пут од Рудника до Крагујевца

За овај пут Митесер каже да је у почетку уствари више једна узана и лоша коњаничка стаза него пут. Идући њоме према Каменици, Митесер напомиње да се на домаку села Каменице улево одваја један пут који поред брежуљка Рамаче (Рамачки висови) води за Свиња клисуру.³⁶⁾ Настављајући опис пута који од Каменице води за Крагујевац преко села Драче и поред брда Врбице (В. Коса?) Митесер подвлачи да је ова деоница увек *погодна за возњу колима* јер је пут широк и има чврсту подлогу.

34) Село Бела Црква данас не постоји на путу између Обрежа и Бошњана. По Митесеровом опису Бела Црква се налазила на 1500 корака јужно од Каленићке реке на путу за село Бошњане. На његовој карти Бела Црква се налази заједно са том положају, а јужно од њега су села Маскари и Варварин. Ту је Митесер нешто морао побркати јер се Варварин налази северно од села Маскара, а тешко је помислити да је положај Варварина измењен и да је Митесер правилно учртао положај села. Дакле, положај Беле Цркве према секцији Параћин 1:100000 морао би бити између Каленићке реке и локалитета Орница на путу Обреж-Бошњани.

35) Мада брдо Вратари подсећа на данашње село Вратаре, овде се по свој прилици ради о правцу од Бошњана преко Полом Баре и Бучине, а то је нешто југоисточније од села Вратара.

36) Свиња клисура — клисура с. и. од Рамачких висова. На некадашњи назив данас подсећају поток Свињак и локалитет Г. Свињак.

8. Колски пут од Крагујевца кроз Свиња Клисуру и преко Остружнице за Београд

Полазећи из Крагујевца пут је, каже Митесер, ишао на Драчу, Кутлово и Добрачу, напомињући да од Кутлова до Добраче постоје два пута од којих је бољи онај који је из Кутлова скретао десно и одлазио до Свиња Клисуре. За пут кроз клисуру Митесер каже да би на неким местима морао да буде проширен да би могла кола прелазити. Водећи даље преко села Влакче пут је, напомиње Митесер, што се више приближавао селу Врбици постајао све бољи, нарочито на домаку планине Буковице (Букуља). На путу од Врбице за Ралиновић (Раниловић) на брду Клечевици наилазило се на једну раскрсницу од које се удесно одвајао пут према Неменикућама остављајући Космај с леве стране, док је од раскрснице улево скретао пут за село Ралиновић.³⁷⁾ Продужавајући даље преко Дрлупе за Белину (Бељина) Митесер подвлачи да је један део пута испред Белине мочваран. За пут од Белине за Барајево Митесер каже да је на једној деоници у дужини од 1400 корака *калдрмисан*. Са овим путем нешто даље спајао се код моста на Турији пут који с десне стране долази од Неменикућа преко Стојника. Прошавши Барајево и Барајевски хан, пут је продужавао за село Сремчицу. На тој деоници одвајао се улево један пут за село Баћевац. Стигавши у Сремчицу Митесер напомиње да је пут од тог села широк и да се при сувом времену може њиме добро *путовати колима*. Овде додаје да се у самом селу друм за Београд дели у два крака: десни преко Жељезника а леви преко Остружнице. За овај леви крак до Остружнице каже да може да послужи само за *коњанике*. Описујући пут од Остружнице до Београда Митесер спомиње две варијанте од којих за ону која иде поред Саве каже да је *шира и боља*, али додаје да је, идући кроз ливаде и између мочвара, подложна поплавама, те да се у таквом случају кола морају кретати од Остружнице до Жељезника идући узвишицом. Из Жељезника за Жарково, каже Митесер, може се ићи или преко узвишења или долином кроз ливаде дуж подножја брда или пак путем за Београд поред Саве. Описавши пут од потока Дубоко или Мокри Луг, Митесер напомиње да се одмах по прелазу каменог моста налази с десне стране потока један салаш чије куће заједно са воденицом припадају Београду. Одавде, продужава Митесер, може се ићи у Београд или низином или, ако је поплава, малом узбрдицом кроз Циганску малу пошто се претходно пређе Евгенова линија.

9. Пут од Остружнице до Свиња Клисуре преко Палежа и Уба и поред Рудника

Овај пут је из Остружнице ишао преко Мале Моштанице а одатле даље за Палеж (Обреновац). Даље према југу водио је пут из Великог Палежа пролазећи мало даље, каже Митесер, врло јак дрвени мост на

37) Данас на Клечевицу подсећа брдо Кљештевица (345 м.) северно од села Буковика. Међутим, судећи и по Митесеровом опису и по неким картама, на пр. Вуковој, који је назива Кљешневица, и Кипертовој из 1853, у којој стоји Кљешњевица, тај назив се морао некада протезати на читав брдски гребен који се повијао негде од Стубичког виси (393 м) преко Рудовачког забрана (324 м), Медведњака (353 м), Жутог Оглавка (371 м), данашње Кљештевице и Гарашког брда (276 м) и даље на север све до Космаја. Околина Жутог Оглавка, Кљештевице и Гарашког брда и данас је раскрсница више путева.

Тамнави звани Царева Ђуприја.³⁸⁾ У продужетку је пут пролазио поред Стублича и кроз Пиромањ стизао у Уб. Овде Митесер напомиње да је иначе *широки и прави пут* од Палежа до Уба, по исказима сељака, за време веће поплаве сасвим под водом што се може видети и по траговима на дрвећу. Описујући пут из Уба даље према југу, Митесер каже да је пролазио кроз село Бајевац иза кога се по прелазу потока Кладнице ширио у прави *колски пут*. Пошто је мало даље прешао Колубару, Митесер напомиње да се пут рачва у два крака: десни води према Стојшићу, док леви води у село Маркова Црква. Од овог пута преко Маркове Цркве одваја се иза села један крак који иде удесно, док прави пут продужава гребеном кроз Клечевичку шуму. Тај се пут затим спушта на реку Љиг и за њега Митесер каже да је *стално способан за саобраћај*. Тај пут недалеко од села Жупањца продужава као *коњаничка стаза* и улази у село Чибучевицу (Чибутковица). *Коњаничку стазу* спомиње Митесер и на деоницама од Чибучевице до села Дудовице и од Дудовице до Липлина (Липље). Недалеко Липлина Митесер спомиње једну раскрсницу на којој се, каже, одвајају путеви лево и десно. Од Качера према селу Ивање (Ивановци) он спомиње пут, али се не може видети о каквој врсти пута говори, но изгледа да се од Качера до села Босућа углавном ради о *коњаничком путу*, док за пут од Босућа каже да су се њиме *сељачка кола* сасвим добро кретала. На домаку Островице Митесер каже да се од пута одвајао један крак који је водио према Руднику, док је други продужавао поред села Војковца, Годишеваца (Гуришевци), Страгара. Прошавши Страгаре Митесер каже да од тог села све до Свиња Клисуре води *коњанички пут*, али додаје да се од Војковца може ићи и долином Јасенице све до места код села Влакче, али само у том случају кад се Јасеница не излива из корита.

10. Колски пут од Јагодине до Смедерева

Почињући опис пута од Јагодине Митесер каже да се од каменог моста на Белици одваја од главног друма за Београд један *колски пут* удесно према Смедереву. Описујући овај пут за Смедерево, Митесер спомиње једно узвишење са кога се пружа широк поглед на Мораву и Багрдан који је лежао у долини. Од овог места, каже он, могло се доћи до Багрдана идући кроз шуму према главном друму, а ако се жели мимоћи Багрдан може се продужити путем кроз шуму низбрдо остављајући Багрдан на 600 корака лево. Тај пут је у продужетку ударао на село Берзану (Брзан), па онда поред Мораве на Лапово. Од овог пута одвајао се један *добар колски пут* за Баточину. За пут који је продужавао од Лапова Митесер каже да се нешто даље од места претварао у *доста широк пут* који је ван опасности од поплаве. Пошто је рекао да је овај пут прешао Лепеницу и Рачу, Митесер напомиње да се по прелазу Раче одваја улево један пут који узвишицом води за Плану и који је бољи од онога који по прелазу Раче продужава преко Ацбеговца (Ново село) опет за Плану. Говорећи о путу од Плана до Милошевца Митесер каже да је на једној деоници *врло употребљив* и

38) Положај Цареве Ђуприје доста је тешко утврдити, јер је у овом делу Тамнава променила ток. Судећи по Митесеровом опису и по положају Цареве Ђуприје на неким картама, она је морала бити негде код села Великог Поља. Ваља имати у виду да се овај Митесеров пут не поклапа са данашњим путем Обреновац — Стублине, већ је ишао нешто ближе, Колубари. На карти Plan von der Gegend zwischen Semlin, Bellgrad, Beschania, bis Polievce und Progar... (Бечки ратни архив, Н IIIe 3044) код једног преаза на Колубари недалеко од села Јасенка стоји Czaribrod и није искључено да је то Митесерова Царева Ђуприја.

никада не страда од поплаве. На овој деоници према Милошевцу спомиње и један крак који се одваја десно према Морави. Продужавајући даље опис пута од Милошевца према селу Скукову Митесер подвлачи да се у једној шуми од њега одваја удесно један *широки колски пут* који води за село Лозовик. Недалеко од Скукова одваја се удесно још један пут који иде за Осипаоницу. Стигавши у Скуково Митесер напомиње да је предео између главног друма за Београд и пута за Смедерево сав под шумом и да се на чистину може наићи једино око села Герче и Синодолице.³⁹⁾ Завршавајући опис пута са деоницом од Скукова до Смедерева, Митесер каже да се нешто даље од прелаза реке Раље наилази на пут који од Пожаревца преко Језаве води за Коларе.

11. Колски пут од Смедерева преко Колара за Крагујевац

Већ на самом почетку описа овог пута Митесер подвлачи да је деоница од Смедерева до Колара проходна у току целе године. Од Колара је пут за Крагујевац продужавао преко Селевца, Азање и Кусадка. За ову последњу деоницу Митесер каже да је *јакo рђава*, нарочито у пролеће, и то особито на оним деловима где пролази кроз ливаде и на овом делу се *може пре употребити као коњанички него као колски пут*. И за један део пута између Кусадка и Саранова Митесер каже да је *јакo лош*, врло узан и да је туда и *сељачким колима једва могуће пролазити*, па додаје да се на једном пошумљеном терену прави пут уствари сасвим изгубио. Из Саранова је пут водио за село Лужнице одакле је, каже, све до Крагујевца *водио широк и врло добар колски пут*.

12 Коњанички пут из Крагујевца за Крушевац

Описујући деоницу између Крагујевца и Сабанте, Митесер спомиње једну раскрсницу од које се удесно и узбрдо одваја пут за Карановац (Краљево), док пут за Крушевац иде улево. Овај пут, каже Митесер, пошто прође недалеко од села Термбаси (Трмбас) постаје *врло рђав* и убрзо прелази *у коњаничку стазу*, која се на једном гребену рачва у две. Од Сабанте Митесер описује пут према селу Кавадару пролазећи недалеко од села Пшелице (?). Од Кавадара је тај пут прелазио потоке Лугомир и Субјански поток и водио у село Секурић.⁴⁰⁾ Овде додаје постоји и један пут од кога село Секурић остаје удесно. О *рђавом путу* говори Митесер и на деоници од Секурића до села Карановчића. У даљем опису правца Митесер спомиње села Керчин (Крчин), Каменаре и Крвавицу.⁴¹⁾ Завршавајући опис пута од Крвавице до Јасике, Митесер каже да на том делу једно време води *једна прилично рђава коњаничка стаза*. Од прелаза Мораве код Јасике пут је до Крушевца водио кроз сама поља и ливаде.

39) Споменик 82, 90. Села Герча и Синодолица данас не постоје, али се од Смед. Паланке постоји речица Синодолица, која протиче кроз село Голобок и врло је могуће да је ово село некадашња Синодолица.

На некадашње село Герчу подсећа данас локалитет Грчина између Смедеревске Паланке, Крњева и М. Планае и није искључено да је на месту М. Планае било некад село Герча. У сваком случају, судећи и према Митесеровој карти и према споменутој Ideal Karte Герчу треба тражити у овом пределу.

40) Уствари је, према садашњем стању, пут код села Кавадара прелазио Дуленску реку, а испред села Секурића Жупањевачку реку (Митесеров Субјански поток). Лугомир настаје од састава ове две реке, али није искључено да се и Дуленска река звала онда Лугомир.

41) Брдо Каменари је свакако коса која се преко Писаревог брда и Грнчаруше спушта према Крвавици, а поток испред Крвавице је сигурно данашњи Сашиловачки поток.

13. Колски пут од Крушевца преко Сталаћа до Ђуприје

Овај пут је из Крушевца ишао најпре на Расину, па је по прелазу реке продужавао поред села Макришева (Макрешане) и настављао према Сталаћу прешавши Мораву недалеко од ставова обе Мораве. Прешавши Мораву Митесер каже да се пут рачва и десни крак иде према Сталаћу а леви за Чичиевац (Ћићевац) и даље за Ђуприју. За овај пут до Ћићевца Митесер каже да углавном иде тереном који није никада подложен поплавама, док за део од Ћићевца до Горњег Видова спомиње и улегнућа у којима је пут у опасности од поплаве. Описујући правац кретања пута од Горњег Видова према Ђуприји Митесер спомиње села Доње Видово, Чепур (Чепуре), Шавац, Врапчане⁴²⁾ и Широветницу,⁴³⁾ али не даје податке о квалитету пута.

IV

Путовање Ј. Перетића по Западној Србији

1. Пут од манастира Никоља до Ужица

Од манастира Никоља пут је ударао најпре на село Рашце и за ту деоницу Перетић каже да је само један рђави коњанички пут (*Reitweeg*), а исто тако лош коњанички пут води и из Рошца за Папратистје (Папративште). Напомињући да из Папратистја пут иде за село Табановце Перетић не каже ништа какав је то пут, али за деоницу од Табановца до Глумаче каже да је коњаничка стаза, али додаје да би се та деоница могла оспособити и за тешка возила у свако доба године само кад би се с обе стране пута терен раскршио. О коњаничком путу Перетић говори и на деоници од Глумаче преко Хеминог хана до Ужица, али додаје да би се у случају потребе деоница од потока Лужница до Ужица могла употребити и за тешка возила.

2. Пут (*Der Landweeg*) од Ужица за Вишеград

Овај пут је водио преко зиданог моста на потоку Ријека (Волујац) и Перетић каже да је нешто даље од Ријеке имао добру подлогу. Продужавајући опис овог пута према пасишту Поникве, Перетић напомиње да је с десне стране улазио један пут који је за невољу могао бити употребљив и за тешка возила. Стигавши у село Биолска (Биоска) Перетић подвлачи да је изузев деонице на каменитом терену одмах по прелазу Ријеке цео пут од Ужица до Биолске могао да се користи и за пролаз тешких возила. И за пут од Биолске до Пехара (Пеар) Перетић каже да је у свако доба године употребљив, и ако би се хтело овуда проћи и тешким возилима морали би се са стране ископати јендеци. Нешто даље од Пехара пут се једно време рачва, али се убрзо оба крака опет спајају на једном бучном потоку. Нешто даље од овог потока издваја се удесно један крак као доста добар колски пут и продужава према селу Дуги Дол. Оба крака спајају се испред хана Кремне и као један пут долазе до села Кремне. На овом путу једна деоница, каже Перетић, уствари је врло рђави коњанички пут. Описујући даље овај пут Перетић каже да је испред потока Станишевца врло добар, широк и калдрмисан, док је од хана Шарган (жељ. станица

42) Данас постоји само Врапчанско поље.

43) Данас не постоји.

Шарган — Виташ?) *уствари врло рђава коњаничка стаза*, веома узана и са стрмим падинама. О *коњаничкој стази* Перетић говори и при даљем опису деонице дуж Мокре Горе све до Вишеграда. За последњу деоницу каже да је *готово неупотребљива*. На један сат испред Вишеграда Перетић спомиње пут који се одваја улево и преко Белог Рзава води за Нови Пазар.

3. Коњанички пут од Вишеграда до Сребрнице

Почињући опис овог пута Перетић спомиње села Добуј и Челић (Chellics) и за деоницу од Челића каже да се тешко може поправити и уз велике напоре. Напомињући да од Челића пут за Пресеку води преко дрвеног моста на Коњској реци, Перетић скреће пажњу да се испред овог моста одваја удесно једна *стаза према* гребену Столац одакле продужава за село Халуге. За ову стазу он каже да би у случају потребе могла да се користи *и за тешка возила*. Продужавајући, после ове напомене, опис пута од Коњске стазе за село Пресеку, Гостиље⁴⁴⁾ и Ремовић, Перетић каже да између два последња села постоји *врло рђава коњаничка стаза* напомињући уз то да се код Ремовића налазе и две мочварне површине преко којих ниједан коњ не би могао прећи. За деоницу од Ремовића до Каменице каже да *за тешка возила не може да се користи*, док за део од Каменице до Јагоштице подвлачи да је у почетку *то лоше калдрмисани пут*. Из даљег описа излази да је тежак пут водио и даље — све до села Халуге.⁴⁵⁾ За деоницу од Халуге до Тихова Перетић јасно каже да је *то једна врло опасна коњаничка стаза* и додаје да је у време кише и снега отуда *готово*

44) Перетић каже да је из Челића, идући за Пресеку, прешао Коњску реку, али да се још пре прелаза дрвеног моста на овој реци одвајала једна стаза дуж гребена Стоца (Столац) за село Халуге. Коњска река је данас Бања река и одмах у њеној близини постоји једно село Халуге, али то никако није оно село које Перетић спомиње, јер он не каже да је та стаза прелазила Коњску реку, већ је пошла гребеном планине пре прелаза Коњске реке.

Даље Перетић прича да је по прелазу Коњске реке (Бањске) стигао у село Пресеку. Ако је Перетићева Пресека била где је данас (заселак) Пресјека, онда од дрвеног моста на Коњској реци до села има далеко више него што он каже (в. секцију Зворник 1 : 100000).

Чудно је и како је Перетић ишао из Пресеке у Гостиље, јер по садашњем стању Гостиља је пре Пресјеке. Невероватан изглед и податак да је Гостиља далеко од Дрине 1/4 сата, јер је на поменутој секцији ово село удаљено од Дрине у ваздушној линији око 5 км.

Сад, или је Перетић овде своје податке касније убележавао и накнадно цртајући карту направио извесне омашке или су села Пресјека и Гостиља имала некада друкчији положај, али је чињеница да је Перетић на више места правило омашке, па је то могао учинити и овде.

45) Тражећи Перетићево село Халуге до којег је он дошао преко Каменице и Јагоштице, а до којег је, како је раније рекао, водила и једна стаза дуж гребена Стоца, нашао сам на Кипертовој карти из 1853 год. село Јалуге северно од планине Стоца (Столац 1673 м). Данас се у том крају не може наћи назив ни Халуге ни Јалуге, али у пределу села Растишта, на секцији Вардиште 1 : 100000, постоји локалитет Алуца. То ће сигурно бити Перетићево село Халуге које он спомиње после Ремовића, Каменице и Јагоштице. На једној аустријској карти из 1876. године учртан је један пут који из Вишеграда преко Вардишта, Времовића и Јагоштице води према северу. Село Времовић на тој карти (данас нема тог назива) је несумњиво Перетићев Ремовић и свакако да горњи пут на овој карти одговара делимично оној стази коју Перетић спомиње пре прелаза Коњске реке (Бањске). Интересантно је да данас недалеко од споменутог локалитета Алуце протиче једна Коњска река, али је у овом случају сигурно да она није ни у каквој вези са Перетићевом Коњском реком (Бањском) недалеко од Вишеграда. Није искључено да је до ових двоструких назива дошло услед неког каснијег пресељавања.

челомуће пролазити. Овај пут Перетић описује све до газа преко Дрине који се зове Тихово. После тога спомиње село Клокочевицу с друге стране Дрине и продужава опис пута за Сребрницу.⁴⁶⁾

4. Пут (Landweeg)⁴⁷⁾ од тврђаве Зворника до Крупња

По прелазу на десну обалу Дрине пут је, каже Перетић водио подножјем планине Борање. Испод моста на почетку Борања пут за Крупањ скреће десно, јужно од села Сенара, док онај који иде преко Борањског потока продужава за Лозницу.⁴⁸⁾ По опису пута за Крупањ види се да је водио гребеном планине Борање, али Перетић не даје неке јасније податке о њему, само што напомиње да се на један сат испред Крупња пут претвара у лошу коњаничку стазу, док је све дотле каже, способан и за тешка возила у свако доба године.

5. Пут од Крупња до Сокола

Овај пут је водио од Крупња према селу Шљивови. пролазећи успут поред села Богашића (Богаштица) и Дробњака (?). Од Шљивова је продужавао гребеном планине Соко. Говорећи о деоници од потока Дробљица

46) Овде није узет у обзир даљи опис пута од Клокочевице до Сребрнице, јер се не односи на подручје Србије. Тражећи село и скелу Тихово Пантелић (Споменик 82, 109, напомена 5) био је мишљења да га треба тражити на ушћу Рогачице у Дрину, јер је сматрао да се ради о рецици Дервенте, која се улива у Рогачицу код Ободњака (треба Ободника). Чудновато је како је Пантелић могао да дође на такву помисао ако је пратио Перетићев пут до Халуга или макар до Јагоштице коју је лако наћи, јер нешто источније од овог села налази се поток Дервента који се улива у Дрину и на њему треба тражити село Тихово. На данашњим картама тога имена нема, али нам је Перетић сасвим лепо описао његов положај рекавши да се налази на десној обали потока Дервенте и десној обали Дрине, што ће рећи на ушћу Дервенте у Дрину (Споменик 82, 109-110). Скела Тихово, каже Перетић, налази се идући уз Дрину добрих пола сата по прелазу моста на Дервенти, што би значило око два и по километра. Из овога је сасвим јасно да је Перетићево Тихово данашње село Дервента на ушћу Дервенте у Дрину, а скела Тихово данашњи Цанићи на око два километра далеко од Дервенте уз Дрину. И данас се на секцији Вардиште 1:100000 прекопута Цанића, на левој обали Дрине налази локалитет под називом Финансијска стража, што може да значи да је ту заиста дуго постојао уобичајени прелаз.

Перетић даље каже да је с друге стране Дрине наишао на село Клокочевицу које лежи на самој левој обали Дрине. Данас на том месту не постоји никакво село под тим именом, али се у близини налази село Клотијевац. На споменутој Ideal Karte из 1783. год. на приближно том месту налази се село Klokotschevatz а на Кипертовој карти из 1853. год. на том месту стоји Klokotitz. Пантелић држи да је Перетићева Клокочевица данашњи Клоћевац, мада је чудно како је дошао на ту помисао ако је сматрао да Тихово треба тражити чак код Рогачице. Но, нема сумње да је Перетићева Клокочевица данашњи Клотијевац, само са једном напоменом да положај Перетићевог села ипак више одговара положају села или засеока Бабајићи, или га можда треба сместити ближе локалитету Финансијска стража, што би било и природно, јер Перетић и не каже да је по прелазу на леву обалу Дрине ишао узводу већ је кренуо на село Пећи (Споменик 82, 110).

47) За већину путева које описује Перетић каже да су Landweege.

48) Село Сенари данас не постоји. На Перетићевој карти оно је уцртано одмах јужно од села Борине, које и данас постоји, па би се могло помислити да је село Сенари могло бити тамо где је данас засеок Петковићи, јужно од Д. Борине. Међутим, мало ствара забуну што Перетић каже да пут за Крупањ скреће пре самог моста на Борањској реци, а ако је његова Борањска река данашњи поток Борине, онда би пут скретао чак северно од села Д. Борине. Но, остаје нам само да овде верујемо Перетићевој карти, што би значило да је његова Борањска река данашњи поток Радаљ.

(Кривар ?), Перетић каже да је на тој деоници пут на једном делу рђаво калдрмисан.

6. Пут од Сокола за манастир Никоље

Пут од Сокола све до манастира Лонин (Лоњин) иде углавном дуж потока Кумодраж (Грачаница) и за ову деоницу Перетић каже да је у ствари само једна лоша коњаничка стаза, која постаје готово непроходна кад Кумодраж надође. За пут који од Лонина води лево уз Дрину Перетић не каже каквог је квалитета, већ само наводи да пролази поред села Читлука, Бабина, Градеће (Гледеће), Дерлаче (Дрлача) и Буковице, затим је између села Герчића (Грчић) и Данана (Дона) ударао на село Баћевац (Бачевци). Одатле је и даље ишао уз Дрину недалеко од села Брежани, а нешто даље је с десне стране на једној окуци остављао прелаз преко Дрине звани Петрича скела. Недалеко од споменуте окупке одвајала се једна коњаничка стаза улево за село Гвоздац положено на падинама Прослапске планине.⁴⁹⁾ Од горње раскрснице пут је и даље ишао долином Дрине све до прелаза потока Рогачице. Од овог потока скретао је улево за село Цервеницу (Црвица).⁵⁰⁾ Ту се налази раскрсница од које један крак води за село Пехар (Буар), док други као јако лоша коњаничка стаза продужава за село Заглавак. Описујући пут од Заглавка за Сичу Реку (Сеча Река), Перетић каже да се на једном пропланку од њега удесно одваја пут који преко Поникве води за Ужице. Иначе, за деоницу од Заглавка до Сиче Реке Перетић каже да је у ствари само једна коњаничка стаза која је дуж Скрапежа у време поплаве сасвим поплављена. Од Сиче Реке пут продужава преко села Брајковца до Сухбјела (Субјел). Деоница између Брајковца и Сухбјела је, каже Перетић, у ствари опет једна лоша коњаничка стаза. О рђавој коњаничкој стази говори Перетић и на деоници од Сухбјела до Жежевице додајући да се на том делу пут укршта са путем који од Тометиног поља води за Ужице. Нешто даље од Жежевице он спомиње још једну раскрсницу где се стичу путеви од Рудника за Ужице и од севера за манастир Никоље. Пут од ове раскрснице продужава преко села Јанчићи и Роши (Рошци), али Перетић ништа не говори о квалитету овог дела пута.

7. Пут од Ужица за Пожегу

Описујући пут који од Ужица преко Хемин хана и поред села Твердића (Тврдићи) води за Касасовића хан,⁵¹⁾ Перетић напомиње да се пре Твердића ту и тамо налази на путу на остатке старе калдрме. Говорећи

49) Петрича скела данас не постоји. Пантелић предпоставља да је била више села Стрмова (Споменик 82, 118, нап. 35). Перетић спомиње Петрича скелу на 1 3/4 сата виде села Баћевца идући уз Дрину. На Ideal Karte из 1783 год. Петричева скела налази се иза Стрмова, некако у висини села Гвозга, а на Вуковој карти постоје два Петрикова, од којих је један такође недалеко од Гвозга. Како је и на Перетићевој карти Петрича скела у висини Гвозга, највероватније изгледа да је ова скела била у окуци Дрине где је данас Оклељачко поље. Тако излази и када се мери удаљење од 1 3/4 сата од Баћевца.

Прослапска планина је по свој прилици данашња Соколина (1225 м.), али како стоји на Перетићевој и Ideal Karte, под Прослапском планином сва се онда читав планински венац који се од Соколске планине пружао према Јабланику. Али село Гвоздац лежи непосредно на падинама Соколине.

50) Цервеница је свакако данашње село Црвица с леве стране речице Рогачице, док је Плесково раније име Бајине Баште. На General Karte von Bosnien, der Herzegovina, von Serbien und Montenegro из 1876. године уз Бајину Башту стоји у загради Плесково. В. и Споменик 82, 118, нап. 33 и 34.

51) На Перетићевој карти је Касасовића хан био приближно где је данас село Здравчићи.

даље о деоници која води углавном долином потока Лужнице, Перетић скреће пажњу да је ова деоница у време излива Лужнице *сасвим неупотребљива*. Иначе, за читав пут од Ужица до Пожеге каже да је сасвим *употребљив* за сеоска кола, а да за невољу може да послужи и за *тешка возила*.

8. Пут од Пожеге до Чачка

Дајући углавном податке о правцу пружања овог пута, Перетић далеко мање говори о његовом квалитету, али каже да се већ недалеко од Пожеге пут претвара у врло *узану коњаничку стазу*. Спомињући да пут води недалеко од села Гугља, Перетић каже да је на правцу према хану Лисици (Лисице) деоница пута до моста на Белици (Бјелица) уствари *рђава коњаничка стаза*. У даљем опису правца пута Перетић спомиње село Ертари (Ртари), Паковрач (Паковраћа), Риђаке, Горњу и Доњу Придворицу⁵²) и Белину (Бељина). Интересантно је да Перетић горе у два маха говори о узаној и лошој коњаничкој стази, а на крају за цео пут од Пожеге до Чачка каже да је *употребљив* за сеоска кола, а у случају потребе и за *тешка возила*.

9. Пут од Чачка до Ваљева

Овај пут је ишао најпре на село Тербушани (Трбушани) иза кога се ускоро наилази на једну раскрсницу од које улево води пут за манастир Никоље. У продужетку описа пута за Ваљево Перетић спомиње села Привор (Пријевор), Мјаковце (Миоковци), а затим наилази на раскрсницу коју пресеца пут који од Рудника води за Ужице. Недалеко од те раскрснице наилази се на село Прањане па на Дружетиће. Овде Перетић помиње пут који од села Костунића (Коштунића) води преко Дружетића и Тометинов Поља за Ужице и Дрину. За читав овај део пута од Чачка до на домак Маљена Перетић каже да је *погодан* за сеоска кола, а за *невољу* и за *тешка возила*. Спуштајући се од Маљена до потока Паклештице Перетић напомиње да је тај део уствари *једна лоша стаза*.⁵³) Идући даље левом обалом Паклештице (Рибница) долази се, каже Перетић, до раскрснице где се улево одваја пут преко Маљена за Ужице. Нешто мало даље наилази се на другу раскрсницу где се удесно одваја пут који преко Уба води за Београд. У продужетку пута за Ваљево Перетић спомиње села Влајковце (Горњи Лајковац), Брестиће (Брежје), Осечаницу (Осеченица), Робје (Робаје) и Врела (Рајковић ?), после тога се спушта на поток Балох (Сушница ?), пролази поред села Жабара, прелази поток Печи,⁵⁴) па кроз село Пећницу (Петница) и Градац улази у Ваљево. За читав део пута од Паклештице (Рибнице) до Ваљева Перетић не говори какве је врсте, осим што само за један део деонице иза села Осечанице напомиње да је *погодна* за *кретање сеоских кола*.

10. Пут од Ваљева за Шабац

Правац пружања овог пута водио је недалеко од села Риђаге (Грабовица ?), прелазио потоке Ријеку (?) и Робас (Рабас) и продужавао поред

52) Сада постоји само једно село под именом Придворица.

53) Уствари је овде реч о Рибници за коју Перетић погрешно мисли да је Палежница, коју назива Паклештицом. В. Споменик 82, 123, нап. 48.

54) Данас не постоји поток тога имена, али локалитет Печурине подсећа да је некада могао постојати поток Печи.

села Кутишице (Котешнице) и између Бранковића (Бранковине) и Јешева (Јошево), а затим између Голе Главе и Слатине. У продужетку је пут преко узвишења Присади (Пресади) водио за Куцељево (Коцељево) иза кога се убрзо наилазило на пут који је водио за Палеж (Обреновац). Шабачки пут је даље пролазио поред села Бедрурице (Брдарица), Бошњака, Крунула и улазио у село Ладомирце (Владимирци).⁵⁵⁾ Од Ладомираца је пут по прелазу потока Дубрава (Добрава) наилазио на село Риђаке (Риђаке).⁵⁶⁾ Одатле до Шапца Перетић помиње још само село Јеленче. За читав пут од Ваљева до Шапца Перетић каже да је пролазан за сеоска кола којих, подвлачи, има овде доста.

11. Пут од Шапца преко Коцељева и Бањана за Палеж (Обреновац)

Уствари Перетић овде описује пут од Коцељева, јер је о путу од Шапца до Коцељева говорио у опису претходног пута. На жалост, осим описа правца пружања Перетић не даје никакве карактеристике овог пута. Што се тиче правца, пут је од Коцељева ишао на село Свилеухо (Свилеува), Баталаге, Врело, Калиновац, Бањане, Орашац, Дрен и Грабовац. Мада Перетић ништа не говори о квалитету овог пута, ван сумње је да се ради о путу којима су се могла кола кретати.

12. Пут од Палежа преко Уба за Ужице или прави пут од Београда преко Маљена за Ужице

Од Палежа је тај пут водио преко Цареве Ђуприје на Тамнави, а затим преко Пиромана долазио у Уб. За део пута од Уба Перетић каже да је од првог моста према Пироману до потока Уба подложан поплави кад Уб и Тамнава надођу, па је извесно време пролаз сасвим онемогућен. Продужавајући из Уба пут је пролазио поред села Бајевца, а после сат путовања прелазио је Колубару. Од овог прелаза, каже Перетић, одваја се један пут за Ваљево, који је и поред незгода због поплава увек употребљив за кола.

55) Описујући положај села Владимираца Перетић каже да се ту пут дели у два крака и да се у лево од села преко шуме налази на потоку Дубрава село Маовине (Меовине). Да ли је овде Перетић погрешно, јер се данас село Меовине налази северно од Владимираца и није на потоку Дубрава, или је у оно време положај оба села био друкчији, тешко је рећи. Карактеристично је да он уопште не помиње Маовине кад говори о путу између Владимираца и Риђака, што би морао учинити да је однос споменутих села био исти као данас.

56) Код описа положаја Риђака Перетић каже да се село налази десно од пута, а да лево од пута лежи село Жабари на потоку Дубрава. Тако стоји и на његовој карти. По тој карти и по Перетићевом опису село Жабари било би тамо где је данас село Вукотић, док се данас село Жабари налази северно од села Риђака и између ова два села су данас села Вучевица, Кујавица и Цероввац. Ово говори да можда ни положај Жабара није био некада исти као данас, уколико није Перетић нешто погрешно, али је и овде карактеристично да он при опису пута од Риђака до Јеленча не помиње успут Жабаре, што је природно ако је село било западно од Риђака.

Међутим, лако се могло десити да је Перетић направио неку прешку, нарочито ако је био приморан да своје утиске накнадно своди и учртава. Јер, село Риђаке није на Добрави већ на Млакви, као што ни претходно споменуто село Меовине није на Добрави, већ токоје на Млакви. Но, могао се у оно време поток Млаква звати Дубрава и у том случају би Перетић био у праву за села Меовине и Риђаке, али ако се Млаква звала некада Дубрава, а село Жабаре било на положају како га Перетић поставља, тамо где је данас село Вукотић, које лежи на Добрави, онда су или оба потока носила тада назив Дубрава или је Перетић нешто побркао не сналазећи се на прилазима Сави код Шапца богатим потоцима.